

Sociaalwerkpraktijken voor mensen met precaire verblijfsstatuten in Brussel

**Een verkenning van religieus en
levensbeschouwelijk geïnspireerde
solidariteitsinitiatieven**

Working paper: De maatschappelijke rol van RLS'en

Sylvie Van Dam, Mieke Schrooten & Peter Raeymaeckers

Mei 2022

Inhoud

Situering van het onderzoeksproject	3
1 Inleiding	4
2 RLS'en: Conceptualisering en typologie	5
2.1 Solidariteit en informeel sociaal werk	5
2.2 Definitie	6
2.3 Typologieën	9
2.4 Religie en RLS'en	12
3 De maatschappelijke rol van RLS'en	14
3.1 Activiteiten van RLS'en	14
3.2 Randvoorwaarden en mogelijkheden van RLS'en	17
3.3 Sociaal kapitaal	18
3.4 Welfare Bricolage	19
3.5 Rol in aankomstinfrastructuur	21
4 RLS'en in Brussel	23
Referenties	25

Situering van het onderzoeksproject

In het project 'Sociaalwerkpraktijken voor mensen met preciaire verblijfsstatuten in Brussel: Een verkenning van religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven' bestuderen we de banden tussen religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven (RLS'en) en sociaalwerkorganisaties (SW organisaties).

Het project vertrekt van drie observaties:

1. Sociaalwerkorganisaties ondervinden moeilijkheden om tegemoet te komen aan de behoeften van een aantal kwetsbare groepen, bijvoorbeeld omdat ze geen wettig verblijfsstatuut hebben of dakloos zijn.
2. Er bestaan heel wat actoren – waaronder RLS'en – die geen deel uitmaken van het formele sociaal werk, maar in de praktijk wel degelijk aan sociaal werk doen, als reactie op directe noden onder bepaalde doelgroepen waarop het formele circuit niet onmiddellijk een antwoord heeft.
3. Er is veel discussie en debat over de verhouding tussen SW organisaties en deze informele sociaalwerkpraktijken.

In dit project onderzoeken we de maatschappelijke rol van RLS'en in Brussel en hun verhouding tot SW organisaties en de welvaartsstaat. De focus ligt daarbij op de doelgroep mensen met een precair verblijfsstatuut. De onderzoeksvragen die dit project richting geven, zijn:

1. Wat is de reikwijdte en diversiteit van RLS'en als verstrekkers van maatschappelijke ondersteuning voor mensen met een precair verblijfsstatuut in Brussel?
2. Wat zijn de opvattingen van Brusselse RLS'en over solidariteit en hoe werken ze in de praktijk?
3. Hoe verhouden de attitudes en praktijken van Brusselse welvaartsstaatsinstellingen zich tot die van levensbeschouwelijke initiatieven?
4. Welke interventies of strategieën kunnen SW organisaties en RLS'en met een aanbod voor mensen met een precair verblijfsstatuut toepassen in het uitbouwen en het onderhouden van een netwerk?

Voor meer informatie, zie <https://odisee.be/onderzoeksprojecten/sociaalwerkpraktijken-brusselse-religieus-geinspireerde-initiatieven>

1 Inleiding

In deze working paper willen we een eerste aanzet geven voor de conceptuele basis die dit onderzoek verder zal funderen en helpen afbakenen. Dat doen we middels een verkenning van de problematiek via literatuuronderzoek en gesprekken met professionals uit het werkveld die betrokken zijn bij het onderzoek. Deze working paper dient daarnaast ook als vertrekpunt voor verdere dialoog.

In eerste instantie richten we ons op wat RLS'en zijn. We starten met een korte **conceptualisering** waarin we afbakenen wat wij onder RLS'en begrijpen en bespreken een **typologie** die ons veldwerk kan onderbouwen.

Voorts bekijken we wat we reeds weten over de **maatschappelijke rol** van RLS'en. Welke sociaalwerkpraktijken vinden we terug binnen dergelijke initiatieven?

Daarop kijken we ook welke initiatieven we **in Brussel** vinden en wat daar al over geweten is. We ronden af met enkele open vragen voor het verdere onderzoek. Hiermee trachten we voornamelijk de eerste twee onderzoeksvragen (zie de situering van het onderzoeksproject) onder handen te nemen.

In een volgende paper gaan we dieper in op de rol van RLS'en voor mensen zonder wettig verblijf en nemen we de verhouding met SW organisaties onder de loep. Zo komen ook de overige twee onderzoeksvragen meer aan bod.

2 RLS'en: Conceptualisering en typologie

In onderzoek rond migratie en religieuze thema's is er veel discussie over terminologie. Termen veranderen doorheen de tijd, o.m. door toenemende aandacht en respect voor de inclusie, gevoeligheden en eigenschappen van in onderzoek betrokken doelgroepen en minderheden. Een duidelijk voorbeeld is de evolutie van het gebruik van 'allochtonen of 'mensen van vreemde herkomst' naar 'mensen met een migratieachtergrond'.

Ook in onderzoek rond religie en levensbeschouwelijk zijn er verschuivingen op vlak van terminologie. Daar waar bijvoorbeeld eerder voornamelijk gesproken werd over religieuze organisaties, groeit het besef dat dit een heleboel organisaties uitsluit die zichzelf niet als dusdanig identificeren. Bovendien houdt een dergelijk concept geen rekening met hoe organisaties religie invullen, noch met de variatie aan de mate waarin religie een rol speelt in een organisatie. Daarom wordt steeds vaker de term 'religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde initiatieven' gehanteerd.

Anderzijds is 'initiatieven' een ruimer begrip dan het sociologisch nauwer ingevuld concept 'organisaties'. Naast formeel gestructureerde en erkende vzw's verwijst 'initiatieven' ook naar feitelijke verenigingen of informele organisaties, maar evenzeer groepen die zich nog niet echt een organisatiestructuur hebben aangemeten.

In de context van dit onderzoek naar de solidariteitspraktijken van dergelijke organisaties, verkiezen we (voorlopig) de term 'religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven' (RLS'en). Echter, omwille van het algemene gebruik van de term faith-based organizations (FBO's) in internationale literatuur laten we deze term voorlopig nog niet volledig vallen.

2.1 Solidariteit en informeel sociaal werk

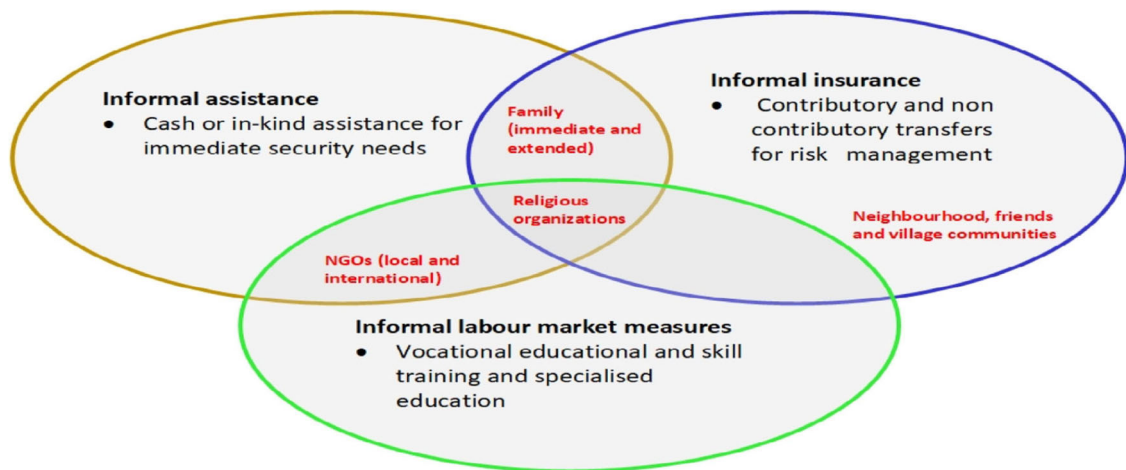
Vooraleer we de RLS'en definiëren, staan we kort stil bij de concepten solidariteit en informeel sociaal werk. **Solidariteit** wordt door Asiskovitch (2013 in Mumtaz 2022) omschreven als "the symbolic and materialistic willingness of various groups or individuals in society to contribute to the welfare of other groups or individuals, based on a common belief of mutual support for the cohesion of society". Mensen zijn bereid om de belangen van kwetsbare mensen in sociale uitsluiting te beschermen (Ter Meulen & Wright, 2012 in Mumtaz 2022). Deze bereidheid, samen met politieke en/of religieuze motivaties, onderbouwen het voorzien van informele sociale bescherming (Mumtaz 2022).

Informeel sociale bescherming is "the set of informal private interventions by the family (extended and immediate), religious organizations, NGOs (local and international) and neighbourhood, friends, and village communities aimed not only for supporting the poor and more vulnerable members of the family for meeting their basic needs but also helping them to improve their risk administration and assisting them towards building their human capital by acquiring skill or technical training" (Mumtaz 2022).

Hieruit volgen vier belangrijke bronnen van informele sociale bescherming; familie, religieuze organisaties, vzw's en buurten, vrienden & (dorps-)gemeenschappen. Daarnaast wijst deze definitie op drie componenten van informele sociale bescherming: informele sociale ondersteuning (ondersteuning aan mensen in armoede of kwetsbare posities om aan hun basisbehoeften te voldoen), informele sociale verzekering (verbeterd beheer van risico's) en informele arbeidsmarktmaatregelen (opbouwen van hun menselijk kapitaal) (Mumtaz 2022).

In onderstaande figuur vinden we deze drie componenten van informele sociale bescherming terug, met de bronnen die deze bescherming bieden. Volgens Mumtaz liggen RLS'en op het snijvlak van de drie componenten, dat wil zeggen dat zij alle drie vormen van informele sociale bescherming (kunnen) aanbieden. Dat wijst opnieuw op de relevantie van deze organisaties in sociaal werk en de nood aan het uitdiepen van wat deze RLS'en nu precies zijn en doen.

Figuur 1 Componenten van informele sociale bescherming en hun bronnen (Mumtaz 2022)

2.2 Definitie

Religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven (RLS'en) duiden op een vrij vaag en **veelomvattend concept** dat niet toestaat om specifiek te duiden wat het voor een organisatie betekent om religieus gebaseerd te zijn (Sider en Unruh 2004). Het is dus in eerste instantie belangrijk om te duiden wat wij onder RLS'en begrijpen. Het is immers niet eenvoudig om vergelijkend onderzoek te doen naar dergelijke initiatieven zonder een welomschreven definitie.

De rol van religie kan over- of onderschat worden. In sommige RLS'en zal religie centraal staan in alle activiteiten en diensten die zij voorzien, waar in andere RLS'en religie misschien niet zo expliciet aan bod komt bij activiteiten of diensten, maar zich eerder uit in achterliggende waarden.

Bovendien kan een gebrek aan definiëring ook een rol spelen in subsidiëring wanneer hier onduidelijkheid rond heerst. Als subsidiërende overheden geen duidelijk zicht hebben op de

eigenheid van initiatieven, kan dit nadelig zijn voor subsidiebeslissingen. De subsidiecriteria en -structuren zijn bijvoorbeeld heel anders voor sociale dan wel religieuze initiatieven, ook het al dan niet erkend zijn als godsdienst speelt hierin mee. Ten slotte is er ook een taal nodig die voldoende ruimte laat voor de variatie die er aan RLS'en bestaat, net om beleid beter te kunnen afstemmen op die diversiteit. Een 'one-size-fits-all language yields one-size-fits-all policies'" (Sider en Unruh 2004: 110; van der Merwe, Swart, en Hendriks 2009).

Een gepaste definitie van RLS'en dient dus oog te hebben voor de **multidimensionele** aard van deze (categorieën) initiatieven (Cnaan, Wineburg, en Boddie 1999: 25; van der Merwe e.a. 2009). Tegelijkertijd willen we ook in staat zijn de uniciteit van deze initiatieven te erkennen, het gegeven dat ze anders zijn dan andere sociaalwerkactoren. Dat is niet vanzelfsprekend. Het unieke religieuze of levensbeschouwelijk aspect in RLS'en lijkt voor de hand liggend, maar het concept van 'religie' of 'geloof' is niet eenduidig. Kan je een initiatief dat niet uitdrukkelijk focust op het uitvoeren van geloofsrichtlijnen en -praktijken wel benoemen als 'religieus' (Cnaan e.a. 1999)? Bovendien vinden we heel wat gelijkaardige solidariteitspraktijken in zowel RLS'en als SW organisaties.

Toch zien RLS'en zichzelf doorgaans als uniek of anders ten aanzien van seculiere organisaties, meer specifiek zien ze zichzelf en willen ze gezien en erkend worden als een religieuze organisatie. Het lijkt enkel niet zo eenvoudig om die (gedeelde) eigen identiteit te benoemen (van der Merwe e.a. 2009). De brede variatie aan RLS'en uit zich tegelijk in hun (solidariteits)praktijken en hun organisatiestructuren en netwerkverbanden (Cnaan e.a. 1999: 25; Unruh en Sider 2005: 241; van der Merwe e.a. 2009).

In de internationale literatuur is er evenwel een brede waaier aan – hoewel vaak relatief vage – **definities van RLS'en** te vinden. Veel voorkomende elementen in de definities en typologieën die we terugvinden, zijn organisatorische controle¹, uiting van religie en activiteiten/programma's/projecten (Bielefeld en Cleveland 2013). In Europees onderzoek rond sociaal werk in RLS'en worden RLS'en bijvoorbeeld breed ingevuld als: "eender welke vorm van geloofsgerelateerde vrijwilligersorganisatie (inclusief kerken, moskeeën, synagogen en congregaties) die zich bezighoudt met sociaal werk door sociale dienstverlening, beleidsoverleg en belangenbehartiging te bieden" (Göçmen 2013). Göçmen focust meteen op het sociaalwerkaspect in deze initiatieven, maar spreekt ook louter over 'voluntary organisations' (vrijwilligersorganisaties), wat volgens ons een aantal initiatieven vooraf kan uitsluiten. Om dat te vermijden kijken we verder.

¹ "Organizational control is examined through funding resources, power exercised within the organization, and decision-making processes. Expression of religion is examined through the self-identity of the organization, religiosity of participants, and definition of outcome measures. Program implementation is examined through the selection of services provided, the integration of religious elements in service delivery, and the voluntary or mandatory participation in specific religious activities" (Bielefeld en Cleveland 2013: 446-447). Omdat controle hier verwijst naar financieringsbronnen, macht en besluitvormingsprocessen, zien wij wat hier als controle wordt benoemd eerder in het kader van keuzevrijheid en agency.

In onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van RLS'en in Rotterdam (van den Toorn e.a. 2020)² benoemen de auteurs religieuze en levensbeschouwelijke initiatieven als "alle entiteiten (stichtingen, verenigingen, kerkgenootschappen) die hun activiteiten verrichten vanuit een levensbeschouwelijke en/of religieuze identiteit of die vanuit een levensbeschouwelijke en/of religieuze identiteit zijn ontstaan: kerken, moskeeën, synagogen, tempels en daaruit ontstane stichtingen en (samenwerkings-) verbanden. Deze stichtingen en verbanden zijn soms nauw verbonden met de 'moederorganisaties', of zijn daarvan losgemaakt om inhoudelijke, organisatorische en/of financiële redenen. Er vallen ook organisaties onder die specifiek zijn opgericht om de (vrijwillige) maatschappelijke inzet van verschillende levensbeschouwelijke gemeenschappen te versterken of te bundelen" (van den Toorn e.a. 2020). Deze definitie is breder dan deze van Göçmen en houdt bovendien de focus op de religieuze insteek in de initiatieven die onder de loep genomen worden; los van hun organisatorische structuur. Hier komt het sociaalwerkaspect echter niet aan bod.

Een bekende definitie is deze van Beaumont en Cloke (2012): "any organisation that refers directly or indirectly to religion or religious values, and that function as a welfare provider and/or as a political actor". Een van de bekendste Europese studies naar RLS'en is FACIT – Faith-Based Organisations and Exclusion in European Cities. Onderzoekers uit zeven Europese universiteiten bestudeerden de rol van RLS'en in de aanpak van verschillende vormen van sociale uitsluiting in stedelijke contexten. Het FACIT-onderzoek maakt ook gebruik van de definitie van Beaumont en Cloke en stelt dat RLS'en niet-gouvernementele organisaties zijn die rechtstreeks of onrechtstreeks verwijzen naar religie of religieuze waarden. Het onderzoek focust daarbij op lokale RLS'en die een actieve rol spelen in het bestrijden van sociale uitsluiting (Beaumont 2008; Dierckx, Vranken, en Kerstens 2009).

We zijn ons bewust dat heel wat van de definities die we in de literatuur terugvinden van toepassing kunnen zijn op het brede veld aan RLS'en in Brussel. Toch menen we dat deze definitie van Beaumont en Cloke (2012) voldoende breed is en tegelijk voldoende duidelijk. Bovendien wordt niet alleen naar religie an sich, maar tevens naar religieuze waarden gekeken. Dat houdt de deur open voor initiatieven die zich eerder levensbeschouwelijk dan religieus identificeren. Deze bredere aanpak sluit minder initiatieven uit. Ook de term organisaties zelf kan breed genoeg ingevuld worden om ook informele organisaties en grassroots sociale bewegingen of groepen mee te nemen. Ten slotte is de definitie compatibel met een typologie zoals die van Sider en Unruh (2004), die we in dit onderzoek willen hanteren (Beaumont en Cloke 2012).

² Het Verwey-Jonker Instituut deed in samenwerking met vijf grote Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties onderzoek naar de omvang en het karakter van RLS'en in Rotterdam, meer specifiek naar de rol van RLS'en "in het leven van hun leden en bezoekers en in het leven van de Rotterdammers die zij met sociaalmaatschappelijke activiteiten ondersteunen of bij elkaar brengen". De onderzoekers berekenden "hoeveel vrijwilligersuren hiervoor worden ingezet en wat het de maatschappij zou kosten als beroepskrachten deze activiteiten zouden uitvoeren (vervangingswaarde), of als burgers zelf deze ondersteuning zouden moeten inkopen (marktwaarde)." Daarnaast werd er gekeken naar de motivatie van betrokken vrijwilligers en hoe dit vrijwilligerswerk kan bijdragen aan sociale cohesie (van den Toorn e.a. 2020; <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/maatschappelijke-activiteiten-van-levensbeschouwelijke-organisaties-in-rotterdam/>).

We laten ons dus duidelijk inspireren door Beaumont en Cloke (2012). Voor de operationalisering van deze definitie willen we evenwel een **werkdefinitie** hanteren die nog dichter bij de initiatieven staat die we hier willen onderzoeken, en die meer recht doet aan de specifieke context waarin ze hier actief zijn. Daarom omschrijven we RLS'en als:

Alle religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde initiatieven – i.e. groepen, bewegingen of organisaties die in meer of mindere mate en in één of meerdere dimensies van hun werking of aanbod verbonden of geïnspireerd zijn door religieuze of levensbeschouwelijke waarden – die solidariteitspraktijken beoefenen in een eerder informeel kader.

2.3 Typologieën

Een heldere definitie is evenwel ontoereikend om met deze organisaties in onderzoek aan de slag te gaan. Onderzoek toont de **enorme diversiteit** tussen RLS'en op vlak van onder andere organisatiekenmerken, programma's en activiteiten, maar ook in de mate waarin geloof een rol speelt in de organisatie en hun dagelijkse activiteiten (Bielefeld en Cleveland 2013). Bovendien zijn de waarden, attitudes en praktijken van (mensen die actief zijn in) RLS'en zeer contextafhankelijk. Zelfs als rekening wordt gehouden met schaal, reikwijdte en capaciteit, voorspelt het type geloof of overtuiging niet precies wat aan wie zal worden verstrekt onder welke voorwaarden (Cloke e.a. 2013). Omwille van de moeilijkheid hiervan, werken heel wat auteurs eerder met een typologie in plaats van een definitie, om van bij het begin deze diversiteit voldoende te erkennen en plaats te geven (van der Merwe e.a. 2009; Sider en Unruh 2004).

De brede waaier aan variatie aan RLS'en en implicaties daarvan voor zowel onderzoek als het terrein vereist daarom verdere conceptuele verduidelijking en afbakening. De vraag stelt zich hier dan: Op welke basis gaan we initiatieven van elkaar onderscheiden?. Zullen we initiatieven onderverdelen op basis van hun religie of hanteren we een organisatietypologie of eerder een typologie van activiteiten en diensten? Ook de innesteling in bredere structuren kan een grond voor classificatie bieden. Verder kunnen de verschillende relaties tussen het middenveld en de staat helpen RLS'en te categoriseren voor onderzoek. Om de definitie van RLS'en beter te funderen en voldoende ruimte voor diversiteit en multidimensionaliteit in te bouwen, is er dus nood aan een degelijke typologie.

Sider en Unruh (2004) schuiven in dat verband een inductief afgeleide zesvoudige typologie naar voor van sociale dienstverlenende en educatieve initiatieven (o.b.v. kenmerken van de RLS'en zelf) en aanbod (activiteiten en diensten van de RLS'en) op basis van hun religieuze kenmerken (zie tabel 1):

1. Faith-permeated / geloof-doordrongen
2. Faith-centered / geloofsgericht
3. Faith-affiliated / geloofsgeaffilieerd
4. Faith-background / geloofsachtergrond
5. Faith-secular partnership / geloof-seculier partnerschap
6. Secular / seculier

Tabel 1: Typologie van RLS'en volgens Sider en Unruh (2004)

Faith-permeated / Geloof-doordrongen

- In door geloof doordrongen organisaties is de verbinding met religieus geloof duidelijk op alle niveaus van missie, personeel, bestuur en ondersteuning. Geloof-doordrongen programma's integreren uitgebreid expliciet religieuze inhoud. De religieuze dimensie wordt verondersteld essentieel te zijn voor de effectiviteit van het programma, en daarom is deelname aan religieuze elementen vaak vereist.

Faith-centered / Geloofsgericht

- Geloofsgerichte organisaties zijn opgericht voor een religieus doel, blijven sterk verbonden met de religieuze gemeenschap door middel van financieringsbronnen en affiliatie, en vereisen dat de raad van bestuur en het meeste personeel de geloofsverbintenissen van de organisatie delen. Geloofsgerichte programma's bevatten expliciet religieuze boodschappen en activiteiten, maar zijn zo ontworpen dat deelnemers zich gemakkelijk kunnen terugtrekken van deze activiteiten en nog steeds de voordelen van de diensten van het programma kunnen verwachten.

Faith-affiliated / Geloofsgeaffilieerd

- Aan het geloof gelieerde organisaties behouden een deel van de invloed van hun religieuze oprichters (zoals in hun missieverklaring), maar vereisen niet dat het personeel religieuze overtuigingen of praktijken bekrachtigt, met de mogelijke uitzondering van sommige bestuurs- en uitvoerende leiders. Hoewel geloofsgeaffilieerde programma's weinig of geen expliciet religieuze inhoud bevatten, kunnen ze het geloof op een algemene manier bevestigen en spirituele bronnen beschikbaar stellen aan deelnemers. Geloofsgeaffilieerde programma's kunnen de bedoeling hebben om een religieuze boodschap over te brengen door middel van non-verbale daden van mededogen en zorg.

Faith-background / Geloofsachtergrond

- Organisaties met een geloofsachtergrond hebben de neiging om seculier te kijken en te handelen, hoewel ze een historische band kunnen hebben met een geloofstraditie. Hoewel religieuze overtuigingen sommige personeelsleden kunnen motiveren, worden geloofsverplichtingen niet in aanmerking genomen bij de selectie van het personeel of het bestuur. Geloofsachtergrond-programma's hebben geen expliciet religieuze inhoud, afgezien van hun mogelijke locatie in een religieuze omgeving, en ze verwachten niet dat religieuze ervaring bijdraagt aan de resultaten van het programma.

Faith-secular partnership / Geloof-seculier partnerschap

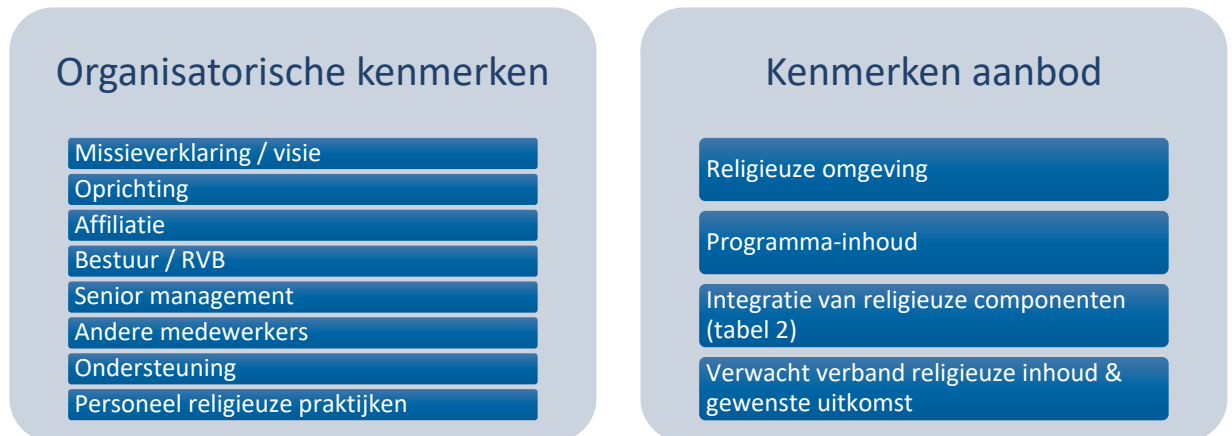
- Geloof-seculiere partnerschappen vormen een speciaal geval waarin een seculiere (of geloofsachtergrond) entiteit zich aansluit bij een of meer congregaties of andere expliciet religieuze organisaties. Dit type organisatie is typisch seculier in zijn administratie, maar is afhankelijk van de religieuze partners voor vrijwilligers en ondersteuning in natura. Leiders en medewerkers respecteren, maar delen niet noodzakelijk het geloof van de religieuze partners. De programmering heeft meestal geen expliciet religieuze inhoud, hoewel vrijwilligers en personeel optionele religieuze bronnen en activiteiten kunnen aanbieden; het geloof van de religieuze partners wordt beschouwd als een programma-item, ongeacht of het expliciet wordt uitgedrukt of niet.

Seculier

- Seculiere organisaties hebben geen verwijzing naar religie in hun missie of oprichtingsgeschiedenis, en ze beschouwen het als ongepast om religieuze verplichtingen te beschouwen als een factor bij het aannemen en besturen. Seculiere programma's bevatten geen religieuze inhoud.

Deze typologie stoelt op twee dimensies, met name organisatorische kenmerken en kenmerken van aanbod (projecten, aanbod van activiteiten en diensten). Zo worden initiatieven geassocieerd o.b.v. acht organisatorische kenmerken en hun aanbod (projecten of aanbod van activiteiten e/o diensten) o.b.v. vier kenmerken (tabel 2) (Sider en Unruh 2004).

Tabel 2 Organisatorische en programmakenmerken (Sider en Unruh 2004)

Tegelijk geven Sider en Unruh (2004) een aantal aandachtspunten mee om rekening mee te houden bij de toepassing van bovenstaande typologie. Zo is het van belang te beseffen dat het hier ideaaltypes betreft. Reële organisaties zullen zelden geheel binnen één type passen, maar overlappende kenmerken vertonen. Daarnaast wijzen ze op enkele methodologische kwesties. Zo zal het meten van de kenmerken niet altijd eenvoudig of voor de hand liggend zijn. Zij schuiven het werk van Jeavons (1997) en Goggin en Orth (2002) naar voor als inspiratie voor de vragen die onderzoekers hierbij richting kunnen geven. Ook is het mogelijk dat er discrepantie bestaat tussen het beleid van een organisatie en haar eigenlijke praktijken.

Sider en Unruh (2004) zien met name potentieel in het toepassen van de typologie in **onderzoek naar samenwerking tussen RLS'en en andere organisaties**. In het kader van dit onderzoek is deze typologie dan ook bijzonder relevant. We willen immers niet alleen Brusselse RLS'en en hun aanbod in kaart brengen, maar tevens de samenwerking met SW organisaties onderzoeken en trachten versterken waar nodig en mogelijk. Het kan zinvol zijn te bekijken of vormen van samenwerking variëren met de diverse types RLS'en en de rol van en effecten op religieuze aspecten hierin (zie o.a. Ammerman 2001; Smith en Sosin 2001; Wuthnow, 2000 in Sider en Unruh 2004).

De mate waarin religie een plek inneemt in een RLS kan een impact hebben op de wijze waarop RLS'en zich tot SW organisaties verhouden. Signalen uit de literatuur en het werkveld geven alvast aan dat religieuze taal bijvoorbeeld een struikelblok kan zijn in de samenwerking tussen RLS'en en SW organisaties. Seculiere organisaties durven wel eens af te haken zodra er in religieuze termen gesproken wordt. We merken dat RLS'en diverse strategieën ontwikkelen in antwoord hierop. Sommige RLS'en zullen hun taal aanpassen om de samenwerking met andere

SW organisaties verder te kunnen zetten. Andere RLS'en zullen daarentegen hun religieuze taal behouden en de tafel verlaten, mogelijk om de eigenheid te bewaken (Soligion Projectaanvraag. Reports of Workshops and brainstorm sessions, 2019). Vinden we hier patronen in de uiteenlopende RLS-types?

De bespreking van bovenstaande typologie van Sider en Unruh (2004) leert ons dat we RLS'en kunnen plaatsen op een **continuüm** waarbij enerzijds religie heel centraal staat en anderzijds helemaal niet. We stellen ons de vraag in welke mate en waarom bepaalde RLS-types al dan niet tegemoet kunnen komen aan de noden van kwetsbare doelgroepen. Hoe gaan RLS'en om met noden van hun publiek? Uit een eerste verkenning van de literatuur en het veld blijkt alvast dat in RLS'en solidariteitspraktijken doorgaans met een religieuze boodschap gepaard gaan. Zijn er variaties te vinden doorheen de types op het continuüm?

2.4 Religie en RLS'en

Er zijn zes in België zes godsdiensten en één niet-confessionele levensbeschouwing officieel erkend: het Katholicisme, Protestantisme-evangelisme, Islam, Anglicaanse kerk, Oecumenische godsdienst en de vrijzinnigen. Boeddhistische strekkingen bevinden zich momenteel in een bijzondere positie aangezien zij momenteel een traject voor erkenning doorlopen.

Een uitgebreide bespreking van religie en spiritualiteit overschrijdt deze working paper.³ Maar wat duidelijk is, is dat er binnen deze strekkingen een grote diversiteit bestaat. De typologie van Sider en Unruh (2004) verwijst naar een heel gamma aan factoren en kenmerken waarop RLS'en kunnen verschillen, zoals de mate waarin religie een rol speelt in de activiteiten, maar ook bijvoorbeeld de organisatiestructuur. Ook de rol van trekkers (pastoors, imams, voorgangers, ...) én van gelovigen/leden van de geloofsgemeenschap kan heel erg variëren. Zo zijn er strekkingen die werken in clusters (bv. gemeenten in protestantse kerk). Hierbij vormen leden zelf kleine clusters en houden religieuze bijeenkomsten samen thuis (in een wekelijkse of maandelijkse werking). Grote evenementen en feesten worden wel gezamenlijk gevierd in (afgehuurde) zalen.

Een ander element van diversiteit is de mate waarin RLS'en al dan niet verbonden zijn met etnisch-culturele minderheden of met herkomstlanden – denk maar aan het belang van heel wat religieuze translokale netwerken. Over die translokale verbindingen is er heel wat goed onderzoek te vinden rond de Pinkstergemeenschap. Zo is er het werk van Maité Maskens (2008, 2012) die de verwevenheid van religieuze ervaringen en het migratieparcours van Euro-Afrikaanse en Euro-latino actoren in de Pinksterbeweging in Brussel onderzocht. Elisabeth Mareels (2016) bestudeerde de transnationale linken van Pinksterkerken met Goiãna (Brazilië) en (nieuwe) zingeving in een migratiecontext. Heel wat RLS'en maken deel uit van een aankomstinfrastructuur (Schrooten en Meeus 2020; Schrooten en Trappers 2019, zie 3.4).

³ Voor een summier, doch goed onderbouwd, overzicht verwijzen we graag naar het werk van Loobuyck (2018).

Dit brengt ons naadloos bij de maatschappelijke rol van RLS'en, in het bijzonder als solidariteitspraktijken voor mensen met een precair verblijfsstatuut. In wat volgt bespreken we gaan we hier dieper op in.

3 De maatschappelijke rol van RLS'en

Heel wat RLS'en nemen een maatschappelijke rol op. Dat begrip verwijst naar verschillende maatschappelijke activiteiten gericht op het verbeteren van de sociale positie van eigen leden of die van een hulpbehoevende 'ander'. Sommige RLS'en doen dit eerder als aanvulling op hun centrale religieuze of spirituele rol. Andere zijn daarentegen specifiek opgericht om ondersteuning te bieden aan kwetsbare groepen (Schrooten en Trappers 2019). "Het overgrote deel biedt informele hulp, zorg of onderlinge steun aan leden van de eigen gemeenschap, omdat er zich in die gemeenschap veel mensen in kwetsbare posities bevinden" (van den Toorn e.a. 2020). Daarnaast werken veel RLS'en rond gemeenschapsopbouw, empowerment en individuele hulpverlening van leden en kwetsbare groepen die niet altijd door het formeel sociaal werk worden opgevangen (van den Toorn e.a. 2020).

3.1 Activiteiten van RLS'en

De kernactiviteiten van heel wat RLS'en omvatten **religieuze of levensbeschouwelijke** activiteiten. Het gaat om geregelde bijeenkomsten – bijvoorbeeld de katholieke zondagsmis of het islamitische vrijdaggebed – maar evenzeer om bijeenkomsten bij feestdagen – zoals het einde van de ramadan, het offerfeest, Kerstmis, enz. Daarnaast zijn er ook specifieke religieuze gelegenheden (uitvaarten, bruiloften, ...) of activiteiten in het kader van "externe communicatie en missionaire activiteiten" (van den Toorn e.a. 2020). Verder bieden RLS'en religieuze en levensbeschouwelijke educatie. Voorbeelden zijn koranlessen, vormingsactiviteiten rond een thema, congressen en seminaries, pelgrimstochten (van den Toorn e.a. 2020).

Al die religieuze lessen, vorming en ontmoetingsactiviteiten worden in heel wat gevallen door vrijwilligers voorzien. De mate waarin RLS'en beroep (kunnen) doen op betaalde krachten dan wel vrijwilligers varieert naargelang de religieuze strekkingen. Zo zijn er bijvoorbeeld in de katholieke RLS'en in verhouding meer betaalde medewerkers dan in islamitische RLS'en. In Rotterdam bleken meer dan de helft van de onderzochte organisaties geen of slechts één beroepskracht in dienst te hebben. De organisaties worden dan ook heel vaak bestuurd door vrijwilligers (van den Toorn e.a. 2020).

We weten dat RLS'en naast religieuze activiteiten ook een hele waaier aan **sociaal-maatschappelijke activiteiten** bieden. In uiteenlopend onderzoek omtrent de rol van RLS'en komt een hele waaier aan maatschappelijke activiteiten aan bod in het kader van armoedebestrijding of sociale uitsluiting (Baart 2001; Bolwijn 2019; Canatan, Oudijk, en Ljamai 2003; Castillo Guerra, Glashouwer, en Kregting 2008; Davelaar en van den Toorn 2010; Engbersen en Lupi 2015; Noordegraaf 2012, 2014; van den Toorn e.a. 2020). Vermoedelijk richt zowat een vierde van het werk van etnisch-culturele verenigingen en/of RLS'en zich op informele zorg en ondersteuning en armoedebestrijding (van den Toorn e.a. 2020; Van Dam 2016). Dat gaat van (incidentele) opvang, kleine financiële bijdragen aan individuen in nood, maaltijden, materiële hulp, schuldhulpverlening, voedselbanken, mensen uit hun isolement halen, juridische en medische begeleiding, taal- en inburgeringscursussen, opvoedingsondersteuning,

huiswerkklassen, culturele en vrijetijdsactiviteiten, zieken en ouderen bezoeken, tot educatie en sensibilisering rond inhoudelijke thema's (Beaumont en Cloke 2012; Schrooten en Trappers 2019; van den Toorn e.a. 2020). Op die manier zijn RLS'en heel vaak betrokken in informeel sociaal werk oftewel 'sociaal schaduwwerk' (Schrooten en Trappers 2019; Van Dam 2016).

In onze conceptualisering van RLS'en benadrukten we reeds dat er heel wat **typologieën bestaan van de activiteiten van RLS'en**. Zo categoriseerde onderzoek naar etnisch-culturele verenigingen op basis van literatuur en empirisch veldwerk organisaties aan de hand van de focus in hun (meest voorkomende) activiteiten. Hierin werden organisaties opgedeeld in sociaal-culturele organisaties (i.e. organisaties die zich richten op ontmoeting, cultuur, educatie, inburgering en/of religie); organisaties die gericht zijn op (sociale) dienstverlening en empowerment, organisaties die ontwikkelingshulp organiseren in het land van herkomst, en koepelorganisaties (Van Dam 2016).

Specifiek rond RLS'en onderscheiden Shadid en Van Koningsveld (2008 in Schrooten en Trappers 2019) een viertal functies: godsdienstige functie, een maatschappelijk-opvoedkundige (eg. een onderwijsaanbod in een moskee), een sociaal-culturele en een identiteitssymbool (eg. de moskee als plek van een gemeenschappelijke identiteit). Schrooten en Trappers (2019) vullen dit aan met een vijfde functie; hulpverlening. Dat gaat dan bijvoorbeeld om een sociale dienst die hulp biedt bij huwelijks- of opvoedingsproblemen, praatgroepen, hulp bij werk, huisvesting, administratie, doorverwijzing naar formele hulpverlening of steun beiden bij rampen.

Ver Elst (2021) categoriseert activiteiten aan de hand van soorten engagement van vrijwilligers in RLS'en. Op basis van interviews met vrijwilligers ontwaart hij zo empowerment, diversiteitswerk, media, advocacy (belangenbehartiging), praktische ondersteuning, organisatie, materiële ondersteuning, spirituele ondersteuning, psychosociale ondersteuning en educatieve ondersteuning.

Binnen de sociaal-maatschappelijke activiteiten van RLS'en die onderzoekers aan het licht brachten in Rotterdam, werden de volgende functies benoemd:

1. Professionele dienstverlening aan specifieke doelgroepen binnen de kaders van het (lokale) beleid en onder regie van de overheid.
2. Ondersteuning van kwetsbare personen en groepen die buiten het bereik en/of blikveld van de officiële instanties vallen.
3. Het bieden van informele hulp en onderlinge ondersteuning.
4. Het werven, activeren en begeleiden van vrijwilligers uit specifieke geloofsgemeenschappen ten behoeve van activiteiten gericht op kwetsbare individuen en groepen.
5. Gemeenschapsofbouw en empowerment van de eigen of andere achtergestelde groepen.
6. Een brugfunctie vervullen: kwetsbare personen informeren over en in contact brengen met de beschikbare vormen van ondersteuning (op stedelijk- of wijkniveau).
7. Politiek-maatschappelijke belangenbehartiging (van den Toorn e.a. 2020).

In de praktijk blijken voornamelijk informele hulp, zorg of onderlinge steun aan leden van de eigen gemeenschap; gemeenschapsofbouw en empowerment van de eigen of andere achtergestelde groepen; ondersteuning van kwetsbare personen en groepen die buiten het

bereik/blikveld van reguliere instanties vallen en het vervullen van een brugfunctie tussen moeilijk bereikbare groepen/personen en reguliere instanties het meest aan bod te komen bij RLS'en (van den Toorn e.a. 2020). Slechts een minderheid focust op politiek-maatschappelijke belangenbehartiging en professionele dienstverlening aan specifieke doelgroepen (in opdracht). "Onder de categorie 'anders, namelijk' noemen organisaties vooral hun bijdrage aan zingeving voor mensen. Het vervullen van een brugfunctie tussen moeilijk bereikbare groepen/personen en reguliere instanties wordt voornamelijk door de islamitische organisaties benoemd, ook benoemen zij politiek-maatschappelijke belangenbehartiging vaker dan organisaties met een andere religie/levensbeschouwing" (van den Toorn e.a. 2020).⁴

Er is dus een **grote variatie aan sociaal-maatschappelijke activiteiten in RLS'en**, die doorgaans **individuele hulpverlening combineren met materiële of immateriële hulp** (van den Toorn e.a. 2020). Bovendien werken heel wat RLS'en ook samen met andere actoren in het kader van bijvoorbeeld voedselbedeling of inzameling en verdeling van kleding en huisraad voor (ex-)dak- en thuislozen of mensen met precair verblijfsstatuut (van den Toorn e.a. 2020).

Hoewel de aandacht van beleidsmakers en SW organisaties voor RLS'en groeit, worden in verscheidene van deze studies de nog vaak moeilijke verbindingen met overheden en formele welzijnsactoren ook aangehaald en pleiten auteurs voor het overbruggen van de kloof tussen beide (Schrooten e.a. 2019; van den Toorn e.a. 2020; Van Dam e.a. 2019). Nochtans duidt van den Toorn (e.a. 2020) op de **waakvlamfunctie** van RLS'en omwille van hun nabijheid en betrokkenheid met kwetsbare doelgroepen. Bovendien geven RLS'en zelf aan dat de meerwaarde die zij in het bijzonder kunnen bieden, precies ligt in de laagdrempeligheid van hun activiteiten (van den Toorn e.a. 2020).

Het is dus goed dat actoren uit de informele zorg worden erkend als potentieel belangrijke partners voor overheden en SW organisaties. Bij het betrekken van RLS'en dienen betrokkenen evenwel heldere en onderbouwde afwegingen te maken in de mate waarin men inzet op formeel dan wel informeel sociaal werk en de mate van ondersteuning aan deze organisaties en de draagkracht en belasting ervan (van den Toorn e.a. 2020). Echter, de "randvoorwaarden moeten op orde zijn" om religieuze en maatschappelijke functies te vervullen. Zo is er niet alleen nood aan een degelijke omkadering (ondersteuning vanuit bestuur of koepelorganisaties) en

⁴ Mogelijk zijn in Brussel – net als in Rotterdam – ook verschillen te vinden in de accenten die RLS'en leggen op maatschappelijke activiteiten in diverse religieuze strekkingen. "Islamitische organisaties zetten zich, vergeleken met de anderen, nog meer in op taallessen, computerlessen en empowerment. Ook geeft een groot deel van de islamitische organisaties aan voorlichtingen binnen de gemeenschap te geven. Ze zetten juist minder in op financiële hulp. De protestantse organisaties zijn vooral actief bij voedselbanken en kledingbanken, meer dan bij de andere religies/geloofsovertuigingen" (van den Toorn et al., 2020). Vooral het "ondersteunen van mensen tijdens bepaalde perioden of ingrijpende gebeurtenissen in het leven" komt daar voor, in tegenstelling tot bijvoorbeeld tolken of vertalen wat verhoudingsgewijs minder frequent is. Daarnaast neemt ook het openstellen van het gebedshuis of gebouw voor bepaalde kwetsbare groepen een groot deel van de tijd in beslag bij internationale kerken, katholieke, protestantse en islamitische organisaties (van den Toorn et al., 2020). Een relevante bedenking die we hierbij maken, is dat Islamitische initiatieven hier al langer aanwezig zijn in vergelijking met heel wat andere religies. Ook de structurele context speelt hier volgens ons een rol, denk bijvoorbeeld aan de vergelijking tussen de hiërarchische structuur van de katholieke kerk en de democratische structuur van Pinksterkerken.

netwerking, overleg en afstemming met andere actoren), maar ook aan financiële middelen en infrastructuur, ondersteuning van vrijwilligers, enz. (van den Toorn e.a. 2020; Van Dam 2016).

3.2 Randvoorwaarden en mogelijkheden van RLS'en

Met deze kwesties van netwerken en draagkracht van organisaties is het van belang te kijken naar de mogelijkheden van informele organisaties. Om dit te kunnen benoemen, in kaart te brengen en analyseren, is het concept van **Collectieve Capabilities** geschikt (Van Dam 2016). Collectieve Capabilities zijn de capabilities van een groep of organisatie. Ze komen "voort uit de combinatie van individuele capabilities van de leden van die groep of organisatie, en de sociale capabilities die het resultaat zijn van de interactie tussen verschillende leden. Het overeenkomstige aggregatieve proces is complex om te analyseren, omdat afhankelijk van de toestand van de interacties tussen individuen, de collectieve capability meer of minder kan zijn dan de combinatie van individuele en sociale capabilities" ⁵ (Dubois e.a., 2008: 260, eigen vertaling in Van Dam, 2016).

M.a.w., collectieve capabilities van een organisatie verwijst naar de mate waarin een organisatie (of groep) in staat is om te doen of zijn wat hij zij belangrijk/waardevol/relevant acht in overeenstemming met haar missie zoals die uitgedrukt is in een visietekst. Dat betekent dat collectieve capabilities van organisaties zowel een dimensie hebben van organisatorische capaciteiten als een dimensie van keuzevrijheid en autonomie⁶.

Belangrijk om weten is dat RLS'en, net als veel etnisch-culturele verenigingen, over heel uiteenlopende maten van collectieve capabilities beschikken – wat effect heeft op de mate waarin een initiatief al dan niet in staat is een welbepaalde rol (zoals armoedebestrijding, welzijnswerk of hulpverlening) op te nemen. Vanuit dit perspectief kijken we naar zowel keuzevrijheid (en de factoren die die vrijheid bepalen) als interne capaciteiten van RLS'en (Van Dam 2016). Als Schrooten en Trappers (2019) pleiten voor het diversifiëren in de benadering en het betrekken van RLS'en bij het formele sociaal werk, begrijpen we nu beter waarom er rekening dient gehouden te worden met mogelijke neveneffecten van organisaties en de diversiteit in de mate en manier van betrokkenheid en netwerking.

⁵ Het concept van Capabilities haalden we uit de capabilitybenadering van Amartya Sen en Martha Nussbaum (Nussbaum 2012: 40-41; Sen 1987; Sen 1993). Deze benadering "biedt inzichten over de kwaliteit van leven of welzijn. Ze richt zich op de reële mogelijkheden die mensen hebben om te zijn wie ze willen zijn en te doen wat ze willen doen" (Tirions, den Braber, en Van Dam 2019: 340). Collectieve capabilities verwijzen dan naar de combinatie van individuele capabilities als sociale capabilities van betrokken individuen in een collectiviteit. Individuele capabilities zijn "iemand's werkelijke mogelijkheden om het leven te leiden dat hij of zij met reden waardevol acht," oftewel 'reële mogelijkheden' (Nussbaum 2012: 40-41). Sociale capabilities zijn "de nieuw gegenereerde capabilities (van individuen) gerealiseerd dankzij hun betrokkenheid bij een collectieve handeling of hun lidmaatschap van een sociaal netwerk dat hen helpt het leven te realiseren dat ze waarderen. Zij zijn niet de som (of het gemiddelde) van individuele capabilities, maar nieuwe capabilities die het individu niet alleen zou hebben, noch zou kunnen realiseren, als hij/zij niet zou deelnemen aan een collectiviteit" (Ibrahim 2006, eigen vertaling; Van Dam 2016).

⁶ Zie Van Dam, 2016 voor een verdere uitdieping van dit concept, de operationalisering en toepassing ervan

3.3 Sociaal kapitaal

Omwille van hun sociaal-culturele activiteiten en dienstverlening nemen RLS'en vandaag al een rol op als actor in het (informeel) sociaal werk. Zo versterken deze organisaties het sociaal kapitaal van hun leden en bezoekers. Hier bekijken we hoe dat te werk gaat. In een volgend deel zullen we zien hoe RLS'en specifiek voor mensen met een migratieachtergrond ook een rol spelen in de aankomstinfrastructuur.

We zagen reeds aan hoe RLS'en bijdragen aan zingeving, maar religieuze kenmerken kunnen ook een rol spelen bij het cultiveren van sociaal kapitaal (Greeley 1997; Schmeets 2019; Lockhart, 2001 in Sider en Unruh 2004; van den Toorn e.a. 2020). Het contact dat mensen ervaren met 'het hogere' en het intense gemeenschapsgevoel dat zij kunnen ervaren door deelname aan religieuze of levensbeschouwelijke praktijken (denk bijvoorbeeld aan bijeenkomsten in een soefibroederschap, evangelische kerk, boeddhistisch genootschap, ...) maakt dat mensen zich vaak versterkt voelen. Die versterking of empowerment in bijeenkomsten kan rechtsreeks bijdragen tot zowel 'spiritueel' als sociaal kapitaal (Leman e.a. 2017; Schrooten en Trappers 2019).

In Nederlands onderzoek werd benadrukt dat sociale activiteiten van RLS'en gericht op ontmoeting bijdragen aan gemeenschapsvorming en verbinding, sociale cohesie en sociale samenhang. Heel wat RLS'en noemen gemeenschapsvorming specifiek een van de voornaamste bijdrage/meerwaarde in hun werking. Dat verwijst rechtstreeks naar **verbindend en overbruggend sociaal kapitaal** (van den Toorn e.a. 2020). Vanuit een levensbeschouwelijke betrokkenheid blijken mensen meer vertrouwen te hebben en te participeren in (delen van) de samenleving. Op die manier wordt sociale cohesie versterkt (Schmeets 2019; van den Toorn e.a. 2020).

Niet alle vormen van levensbeschouwelijke of religieus geïnspireerde praktijken zullen evenzeer bijdragen tot sociale cohesie binnen en/of tussen groepen en dus verbindend dan wel overbruggend sociaal kapitaal vergroten. Dat hangt grotendeels af van de mate waarin solidariteit centraal staat in de specifieke religieuze strekkingen. De typologie van Sider en Unruh (2004) kan daarom onderzoek naar de link tussen RLS-types en sociaal kapitaal ondersteunen. In de context van voorliggend onderzoek is dit dan ook een relevante piste om mee te nemen: In welke mate versterken de activiteiten en diensten van (bepaalde types) RLS'en het sociaal kapitaal van kwetsbare groepen (bvb in de vorm van een ondersteuningsnetwerk)?

Uiteraard zijn er nog andere factoren die mee bepalen of en hoe RLS'en bijdragen tot verbindend of overbruggend sociaal kapitaal. Davelaar en van den Toorn (2010 in van den Toorn e.a. 2020) duiden bijvoorbeeld op de impact van de positie van een welbepaalde religieuze gemeenschap in de samenleving. Zo zullen 'nieuw gevestigde gemeenschappen' in het begin nog meer gefocust zijn op het opbouwen van verbinding binnen de eigen gemeenschap (verbindend sociaal kapitaal), waar zij pas later – als ze intern voldoende sterk en samenhangend zijn – zich meer kunnen richten op de binding met andere groepen en de bredere samenleving (overbruggend sociaal kapitaal). Daarnaast is ook de sociaaleconomische status van leden belangrijk. Hoewel deze kwetsbaarheid soms een aanleiding kan zijn voor actie, is er doorgaans

bij kwetsbare groepen minder overbruggend sociaal kapitaal aanwezig en zullen organisaties zich eerder richten op de versterking van de eigen leden (Davelaar en van den Toorn 2010; van den Toorn e.a. 2020).

“Hoe meer bezoekers of leden een gemeenschap kent die zelf moeite hebben om zich staande te houden, hoe meer het accent ligt op onderlinge steun binnen de gemeenschap. Voor veel moskeegemeenschappen, hindoeïstische gemeenschappen en internationale kerken is dat het geval. Veel van het aanwezige sociaal kapitaal gaat daar aan op. De meer gevestigde kerken hebben een surplus aan sociaal kapitaal en kunnen dat inzetten” (van den Toorn e.a. 2020).

Hoewel heel wat onderzoekers, beleidsmakers en professionals dus wijzen op de potentiële brugfunctie van RLS'en tussen moeilijk bereikbare kwetsbare groepen en SW organisaties, dient er wel met zorg omgegaan te worden met de positie, bereidheid en mogelijkheden van betrokken RLS'en (van den Toorn et al., 2020). We benadrukten immers reeds het belang van de randvoorwaarden, de reële mogelijkheden (capaciteiten en autonomie), om een rol en positie op te nemen in het sociaalwerkveld. Dat er een kloof bestaat tussen RLS'en en SW organisaties heeft niet enkel te maken met een gebrek aan kennis, maar ook met een discrepantie aan reële mogelijkheden (Van Dam e.a. 2019). Als we wensen deze kloof te overbruggen, is het precies daarom van belang oog te hebben voor deze reële mogelijkheden en te zoeken naar ondersteuning hierin waar nodig. Dit bekrachtigt nogmaals het belang van en de nood aan verder (actie-)onderzoek naar samenwerking en netwerkvorming tussen RLS'en en SW organisaties.

3.4 Welfare Bricolage

Welfare bricolage is een concept dat stamt van Lévi-Strauss en verder werd uitgewerkt door Derrida. **Bricolage** duidt op het pragmatisch inzetten “van materiaal en ideeën die het dagelijks leven opnieuw vormgeven voorbij structurele of systemische intentie of ideologie” (Phillimore e.a. 2016). Halme et al. (2012 in Phillimore e.a. 2016: 22) duiden bricolage als de creatieve bundeling van schaarse middelen en benoemen drie elementen van bricolage: “(1) de weigering om beperkingen uit te vaardigen; (2) het gebruik van de beschikbare middelen; (3) vindingrijkheid als denkwijze.” Het gaat met name om een specifieke manier om om te gaan met uitdagingen en kansen te benutten, verbonden met een specifieke kennisbasis en wereldbeeld. De toegepaste methoden zijn vaak onconventioneel wat hen mogelijk aanspoort onder de radar te werken (Phillimore e.a. 2016). In literatuur rond bricolage vinden we een aantal terugkerende thema's of kenmerken: hulpbronnen, kennis, experimenteren en innovatie. Het gaat erom dat bricolage ontstaat vanuit een schaarste aan hulpbronnen, waarbij creatief wordt geëxperimenteerd met combinaties van strategieën en dat op die manier een vorm van (sociale) innovatie kan teweegbrengen (Phillimore e.a. 2016).

Welfare bricolage is het proces waarbij mensen meerdere strategieën combineren om bijvoorbeeld antwoord te vinden op gezondheidsproblemen (Jenny Phillimore lezing 2017 in Schrooten, Thys, en Debruyne 2019). Dergelijke bricolage wordt voornamelijk toegepast vanuit noodzaak, vanuit een gebrek aan hulpbronnen. Als we denken aan de beperkte rechten waarop

mensen zonder wettig verblijf aanspraak kunnen maken, kunnen we ons voorstellen dat zij creatief allerhande strategieën moeten ontwikkelen om alsnog hun noden te vervullen. In diezelfde lijn kunnen we erkennen dat in heel wat superdiverse wijken waar weinig hulpbronnen aanwezig zijn, de nood aan bricolage urgenter wordt in vergelijking met superdiverse wijken met wel meer hulpbronnen. Mensen met complexe en meervoudige migratietrajecten combineren uiteenlopende strategieën om antwoord bieden op welzijnsnoden. Ze doen daarvoor beroep op een combinatie van informele én formele, online én offline, lokale én transnationale bronnen (Schrooten e.a. 2015, 2019). Zo gaan mensen niet enkel op zoek naar hulp in het eigen persoonlijke netwerk, maar kloppen ze ook aan bij etnisch-culturele verenigingen, liefdadigheidsinstellingen, RLS'en, online gemeenschappen en informele plaatsen zoals bars, restaurants, kappers, etnische winkels (Schrooten e.a. 2019; Van Dam en Dierckx 2013).

Welfare bricolage kan dus beschouwd worden als een onderdeel van de (oplossings-)strategieën van mensen in kwetsbare posities, aldus verwijzend naar het hulpvragerperspectief. Tegelijk kan welfare bricolage ook toegepast worden op strategieën van organisaties, bijvoorbeeld RLS'en, Zahra (e.a. 2009) schuift zo het concept van 'sociale bricoleur' naar voor om dergelijke bricolage toe te passen op organisaties. "Sociale bricoleurs zijn gemotiveerd om sociale behoeften aan te pakken. Vanwege hun gelokaliseerde en soms stilzwijgende kennis, zijn sociale bricoleurs uniek gepositioneerd om lokale sociale behoeften te ontdekken waar ze hun motivatie, expertise en persoonlijke middelen kunnen gebruiken om sociale rijkdom te creëren en te verbeteren. Sociale bricoleurs zijn vooral slim in het verzamelen en inzetten van middelen om hun gekozen doelen na te streven. Wat sociale bricoleurs onderscheidt van andere sociale dienstverleners is de unieke manier waarop ze lokale kansen identificeren, noodzakelijke middelen verzamelen en diensten leveren. (...)

Ze vervullen belangrijke functies; zonder hen zouden veel onzichtbare of niet-erkende sociale behoeften onbeantwoord blijven. De oplossingen die ze ontwikkelen zijn soms kleinschalig en beperkt in omvang, maar ze helpen bij het oplossen van lokale maatschappelijke problemen. Ze ontlenen hun vermogen om te handelen aan het feit dat ze op het juiste moment op de juiste plaats zijn en beschikken over de vaardigheden om behoeften aan te pakken waarvan grotere organisaties zich misschien niet eens bewust zijn. Bij het organiseren van hun ondernemingen hebben sociale bricoleurs meestal geen externe of gespecialiseerde middelen nodig. (...)

Onafhankelijkheid van anderen stelt sociale bricoleurs ook in staat om vrij te opereren van leveranciers van hulpbronnen die soms proberen hun inspanningen te beperken of hun eigen agenda's op te leggen (Pfeffer en Salancik, 1978). Sociale bricoleurs zouden snel kunnen inspelen op veranderende omstandigheden. (...) Vertrouwen op direct beschikbare middelen en improvisatie in plaats van formele planning verhindert sociale bricoleurs echter soms om grotere behoeften aan te pakken en hun activiteiten op te schalen of de geografische ligging uit te breiden. (...) Dus, terwijl hun unieke lokale kennis en improvisatievermogen innovatie mogelijk maken, kan hun reikwijdte worden beperkt door een gebrek aan kennis over behoeften en kansen buiten hun domein" (Phillimore e.a. 2016).

We benoemden reeds hoe bricoleurs soms onder de radar werken omwille van onconventionele methoden. Ook in de debatten rond de rol van RLS'en in sociaal werk komen heel vaak

vooroordelen en vragen voor omtrent de betekenis en implicaties van de werkwijzen van RLS'en. Bovendien beklemtoonden we hier al het gebrek aan kennis over RLS'en en de positie van RLS'en in sociaal schaduwwerk. RLS'en nemen – los van de invulling of interpretatie van hun activiteiten en visies – al heel wat sociaal-maatschappelijke functies op, doch doorgaans buiten het blikveld van overheden of SW organisaties. Deze organisaties of initiatieven bieden een antwoord op emergente noden waar het formele sociaal werk niet altijd een antwoord kan geven. Bovendien zetten ze zich actief in voor mensen en groepen die door de mazen van het net van de verzorgingsstaat vallen. Dat maakt dat RLS'en als informele sociaalwerkactoren veelal opereren in de schaduw en dat hun onzichtbaarheid implicaties heeft voor dat informeel sociaal werk zelf en de verhouding tussen deze informele en formele sociaalwerkactoren (Schrooten e.a. 2019).

3.5 Rol in aankomstinfrastructuur

De brede waaier aan maatschappelijke activiteiten van RLS'en maakt van hen niet alleen een actieve actor in het (informeel) sociaal werk. Ze dragen ook bij aan het verbindend en overbruggend sociaal kapitaal van hun leden en bezoekers. Daarnaast hebben ze voor bepaalde kwetsbare groepen vaak een heel bijzondere rol of functie. Zo spelen heel wat RLS'en – en al zeker in Brussel – specifiek voor mensen met een migratieachtergrond ook een rol in de aankomstinfrastructuur. Dat geldt in eerste plaats voor nieuwkomers. Toch zien we dat ook mensen met een migratieachtergrond van andere generaties specifiek bij RLS'en te rade gaan voor antwoorden op hun noden. Omdat dit onderzoek zich focust op de rol van RLS'en in de ondersteuning van mensen zonder wettig verblijf is het concept van aankomstinfrastructuur bijzonder relevant.

Aankomstinfrastructuren zijn “die delen van het sociaal-ruimtelijk weefsel waar nieuwkomers bij aankomst mee verweven geraken, en waar hun aanstaande lokale of translokale sociale mobiliteit tot stand wordt gebracht” (Meeus, van Heur en Arnaut, 2019: 1 in Schrooten e.a. 2019). We vermoeden dat RLS'en hier een belangrijk deel van uit maken.

Eerder zagen we al hoe bijvoorbeeld de opkomst en groei van Pinksterkerken in Brussel gelinkt kan worden aan de aankomst van migranten (Schrooten en Trappers 2019). Dat brengt met zich mee dat de noden op vlak van welzijn bij de leden of bezoekers van pinksterkerken heel vaak samenhangen met de migratie-ervaring. Veel van de ondersteuning die hier wordt aangeboden heeft dan ook te maken met het verkrijgen van wettig verblijf krijgen, het zoeken van werk, huisvesting of gezondheidszorg, maar ook rond stabiliteit van families (Schrooten en Trappers 2019).

Onderzoek van Maskens (2008) toont aan dat RLS'en hier op twee fronten werken, ze bieden zowel een spiritueel antwoord op de noden van mensen, maar evenzeer concrete & materiële antwoorden. Voorbeelden van dergelijke materiële noodverlening bij mensen zonder wettig verblijf gaan om juridische hulpverlening, het zoeken of bieden van slaappleatsen, gratis maaltijden of tickets voor het openbaar vervoer.

RLS'en nemen precies een dergelijke rol op in aankomstinfrastructuren omdat zij een grote flexibiliteit kunnen hanteren op vlak van openingsuren en de ligging in wat ook wel

aankomstwijken wordt genoemd. Denk zo aan de laagdrempeligheid en nabijheid die RLS'en zelf ook naar voor schuiven als belangrijke meerwaarde die zij kunnen bieden. Bovendien hebben heel wat (informele) RLS'en de mogelijkheid om een aantal wettelijke obstakels voor mensen zonder wettig verblijf te omzeilen, net omwille van de vrijheid en bewegingsruimte die zij als informele actor hebben – in tegenstelling tot de meeste SW organisaties (Schrooten en Trappers 2019).

Hoewel informele aankomstinfrastructuren mensen toegang geven tot heel wat hulpbronnen, kunnen deze hulpbronnen ook beperkend zijn in de toekomstmogelijkheden die ze ontsluiten. In dat kader is het relevant om na te denken over de betekenis van hulpverlening en dienstverlening binnen RLS'en. De ideeën of valkuilen omtrent hulp als vorm van caritas – waar soms verwachtingen van dankbaarheid aan verbonden kunnen zijn – maken het relevant om te bekijken in welke mate mensen en organisaties aansluiting kunnen vinden bij het formele sociaal werk. We benoemden reeds de kloof tussen RLS'en en SW organisaties. In dat kader is voorliggend onderzoek ook uiterst relevant.

4 RLS'en in Brussel

Uit deze working paper blijkt duidelijk dat er een grote diversiteit is in religies en levensbeschouwingen, maar ook binnen strekkingen. Dat heeft een weerslag in de diversiteit in RLS'en in Brussel; in de types organisaties die we daar vinden, in hun aanbod, aanpak/werkwijze, maar evenzeer in de mate waarin religie een rol speelt in solidariteit en in de betekenis waarin religie een rol speelt in solidariteit. Daarenboven komt dan nog eens de heel specifieke en complexe beleidsstructuur van Brussel die verschillen in subsidiëring en omkadering voortbrengt (Schrooten, Thys, en Nolf 2017).

Hoewel de religieuze identiteit van Brussel al in academische en praktijkgerichte publicaties in beeld gebracht is (zie o.m. Mareels 2016; Maskens 2008; Vandeperre 2010), is de rol van RLS'en als sociaalwerkpraktijk tot op heden nog niet onderzoeksmatig in kaart gebracht. Toch vangen verschillende Brusselse SW organisaties reeds een aantal jaren signalen op van het (toenemend) belang van sociaalwerkpraktijken vanuit RLS'en in Brussel. Uit de tweejaarlijkse telling van dak- en thuislozen blijkt bijvoorbeeld dat RLS'en een belangrijke rol opnemen in het ondersteunen van mensen in thuisloosheid. RLS'en organiseren solidariteitspraktijken in dak- en thuisloosheid of preciaire verblijfsstatuten, maar ook drugshulpverlening, schuldhulpverlening en huishoudelijk geweld (Swyngedauw 2019).

Vanuit het werkveld komen er signalen dat Brussel heel actieve gemeenschappen kent die inzetten op het humaniseren van de samenleving via noodhulp, caritas of nieuwe meer structurele en politieke acties om de vele hulpvragers tegemoet te treden (Boujebbar e.a. 2014; Vanderslycke en Vrints 2019). Met name voor mensen met een precair verblijfsstatuut zouden zij een belangrijk vangnet vormen (Schrooten en Trappers 2019). Het Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg schatte in 2015 het aantal mensen zonder wettig verblijf tussen 85.000 en 160.000 personen (Roberfroid e.a. 2015). Dit cijfer blijft een van de weinige wetenschappelijk onderbouwde schattingen. Een groot deel van de migranten in een preciaire verblijfssituatie bevindt zich in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Niet voor niets spreekt men daarom over deze groep als 'de twintigste gemeente van Brussel'. Gezien deze specificiteit van Brussel en gezien de complexiteit van het landschap van RLS'en, focussen we in dit onderzoek op RLS'en die ondersteuning bieden aan mensen met een precair verblijfsstatuut.

We zijn er ons van bewust dat het niet mogelijk is om één globaal en exhaustief overzicht te geven van Brusselse RLS'en. Rekening houdend met het gegeven dat heel wat RLS'en informele organisaties of groepen zijn, is het meteen duidelijk dat een sociale kaart van alle RLS'en in Brussel geen haalbare opdracht is. Er bestaan nochtans een aantal sterk uitgewerkte overzichten van sociale organisaties in Brussel. De Vlaamse sociale kaart⁷ heeft wel Nederlandstalige Brusselse organisaties opgenomen, maar geen Franstalige. Daarnaast is er het overzicht op Sociaal Brussel⁸, aangeboden door de vzw Centrum voor Maatschappelijke Documentatie en

⁷ <https://www.desocialekaart.be/>

⁸ <https://sociaal.brussels/>

Coördinatie vzw (CMD-CDCS), in opdracht van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie (GGC). Hier zijn zowel Nederlandstalige, Franstalige als tweetalige organisaties in opgenomen en gecategoriseerd per sector, zoals bijvoorbeeld geestelijke gezondheidszorg of bijzondere jeugdzorg. Het Kenniscentrum vzw geeft ook de publicatie 'Brussels zakboekje'⁹ uit, een adressengids voor welzijn en gezondheid. Zij werken hiervoor ook samen met de diensten vanuit de Vlaamse Sociale Kaart en Sociaal Brussel. Ook COCOF heeft een overzicht van alle organisaties in Brussel die onder hun bevoegdheid vallen.

Specifiek over RLS'en in Brussel is het moeilijker om een overzicht te vinden. Het grote aandeel van informele organisaties en initiatieven is daar een belemmerende factor in, maar evenzeer de hoge volatiliteit in deze sector. Tegelijkertijd is er het gegeven dat veel RLS'en doorgaans focussen op de religieuze identiteit van de organisatie, los van al dan niet aanwezige sociale functies. We willen dus niet pretenderen in dit onderzoek een globaal exhaustief overzicht te willen geven, noch stellen dat we algemeen geldende uitspraken kunnen doen dé religieuze organisaties in Brussel. Desondanks willen we met dit onderzoek een schets maken van solidariteitspraktijken van RLS'en in Brussel. We kunnen daarbij vertrekken vanuit de literatuur rond RLS'en in Brussel die we tot nu toe vinden, waar veel voorbeelden van RLS'en worden gegeven die de diversiteit mooi in beeld brengen (o.a. Mareels 2016; Maskens 2008, 2012; Schrooten e.a. 2019; Torrekens 2007; Vandepierre 2010).

⁹ <https://www.kenniscentrumwvz.be/sites/default/files/Zakboek2020l.pdf>

Referenties

- Ammerman, Nancy. 2001. *Doing Good in American Communities: Congregations and Service Organizations Working Together*.
- Baart, Andries J. 2001. *Een theorie van de presentie. 2., herziene druk*. Utrecht: Lemma.
- Beaumont, Justin. 2008. 'Faith Action on Urban Social Issues'. *Urban Studies* 45(10):2019–34. doi: 10.1177/0042098008094871.
- Beaumont, Justin, en Christopher Baker. 2011. 'Introduction: The Rise of the Postsecular City'. Pp. 1–15 in *Postsecular cities: Space, theory and practice*. London: Continuum.
- Beaumont, Justin, en Paul Cloke. 2012. *Faith-Based Organisations and Exclusion in European Cities*. Bristol: Policy Press.
- Benthall, Jonathan. 2016. *Islamic Charities and Islamic Humanism in Troubled Times*. Manchester University Press.
- Bielefeld, Wolfgang, en William Suhs Cleveland. 2013. 'Defining Faith-Based Organizations and Understanding Them Through Research'. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42(3):442–67. doi: 10.1177/0899764013484090.
- Bolwijn, Ronald. 2019. *Armoede in Nederland 2019. Onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland*.
- Boujebbar, Sara, Annelies De Boeck, Inne De Greef, Siham El Kaddouri, Sara Goossens, Lindsay Mollaert, en Mieke Schrooten. 2014. 'MOSKEEËN ALS WELZIJNSACTOR IN BRUSSEL? EEN VERKENNING'. *Brussels Welzijnsnieuws* (35(204)):2.
- Canatan, K., C. H. Oudijk, en A. Ljamai. 2003. *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën*. Rotterdam: COS.
- Castillo Guerra, Jorge, Marjolein Glashouwer, en Joris Kregting. 2008. *Tel je zegeningen. Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie*. Nijmegen: Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen.
- Claessens, Dries. 2017. *Een geschiedenis van sociaal werk*.
- Cloke, Paul, Justin Beaumont, en Andrew Williams. 2013. *Working Faith: Faith-Based Organizations and Urban Social Justice*. Milton Keynes: Paternoster.
- Cnaan, Ram A., Robert J. Wineburg, en Stephanie C. Boddie. 1999. *The Newer Deal: Social Work and Religion in Partnership*. Columbia University Press.
- Davelaar, Maarten, en Jessica van den Toorn. 2010. *De rol van levensbeschouwelijke organisaties bij het bestrijden van sociale uitsluiting in Rotterdam*. Verwey-Jonker Instituut.
- Dawkins, Richard. 2006. *The God Delusion*. London: Bantam Press.
- De Droogh, Luc, Tijs Van Steenberghe, Hildegard Gobeyn, en Nadine De Stercke. 2014. 'In Search of an Identity for Social Work in Flanders (Belgium)'. in *Social Work in an International Perspective: History, Views, Diversity and Human Rights*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Demeyer, Barbara, en Véronique Vandezande. 2016. *Etnische diversiteit in zorg en welzijn*. Dept. WVG.
- Dennett, Daniel C. 2007. *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. Reprint edition. New York, NY: Penguin Books.
- Dierckx, Danielle, Jan Vranken, en Wendy Kerstens, red. 2009. *Faith-Based Organisations and Social Exclusion in European Cities: National Context Reports. 1. ed*. Leuven: Acco.
- Eder, Klaus. 2006. 'Post-secularism: A return to the public sphere'. Geraadpleegd 3 mei 2022 (<https://www.eurozine.com/post-secularism-a-return-to-the-public-sphere/>).
- Engbersen, Radboud, en Tineke Lupi. 2015. *Het belang van slow social work: op zoek naar nieuwe welzijnsfuncties in Rotterdam*. Platform31.
- Göçmen, İpek. 2013. 'The Role of Faith-Based Organizations in Social Welfare Systems: A Comparison of France, Germany, Sweden, and the United Kingdom'. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42(3):495–516. doi: 10.1177/0899764013482046.
- Goggin, Malcolm L., en Deborah A. Orth. 2002. 'How Faith-Based and Secular Organizations Tackle Housing for the Homeless'. 81.

- Greeley, Andrew. 1997. 'Coleman Revisited: Religious Structures as a Source of Social Capital'. *American Behavioral Scientist* 40(5):587–94. doi: 10.1177/0002764297040005005.
- Habermas, Jürgen. 2006. 'Religion in the Public Sphere'. *European Journal of Philosophy* 14(1):1–25. doi: 10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x.
- Hackworth, Jason. 2010. 'Faith, Welfare, and the City: The Mobilization of Religious Organizations for Neoliberal Ends'. *Urban Geography* 31(6):750–73. doi: 10.2747/0272-3638.31.6.750.
- Hackworth, Jason. 2012. *Faith Based: Religious Neoliberalism and the Politics of Welfare in the United States*. Athens/London: University of Georgia Press.
- Hitchens, Christopher. 2007. 'God Is Not Great'. Atlantic Books. Geraadpleegd 3 mei 2022 (<https://atlantic-books.co.uk/book/god-is-not-great/>).
- Ibrahim, Solava S. 2006. 'From Individual to Collective Capabilities: The Capability Approach as a Conceptual Framework for Self-help'. *Journal of Human Development* 7(3):397–416. doi: 10.1080/14649880600815982.
- Ishkanian, Armine, en Simon Szreter. 2012. *The Big Society Debate*. Edward Elgar Publishing.
- Jeavons, Thomas H. 1997. 'Identifying Characteristics of "Religious" Organizations: An Exploratory Proposal.' Pp. 79–95 in *Sacred companies: Organizational aspects of religion and religious aspects of organizations*. New York: Oxford University Press.
- Kettell, Steven. 2012. 'Thematic Review: Religion and the Big Society: A Match Made in Heaven? Steven Kettell'. *Policy & Politics* 40(2):281–96. doi: 10.1332/030557312X640004.
- Leman, Johan, Ann Trappers, en Foyer vzw, red. 2017. *Spirituele en Grootstedelijke Zachte Trance*. Antwerpen: Garant.
- Loobuyck, Patrick. 2018. *Samenleven met overtuigingen. Levensbeschouwing, democratie en wetenschap*. Kalmthout: Pelckmans Pro.
- Mareels, Elisabeth. 2016. 'Des portes de la ville à la conquête des nations : spiritualisation du local et du global chez les pentecôtistes brésiliens de Bruxelles'. 30.
- Maskens, Maité. 2008. 'Migration et pentecôtisme à Bruxelles: Expériences croisées'. *Archives de sciences sociales des religions* (143):49–68. doi: 10.4000/assr.16423.
- Maskens, Maité. 2012. 'Mobility among Pentecostal Pastors and Migratory "Miracles"'. *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne Des Études Africaines* 46(3):397–409. doi: 10.1080/00083968.2012.739414.
- van der Merwe, Willie, Ignatius Swart, en Jurgens Hendriks. 2009. 'Faith-Based Organisations in the Context of Social Welfare and Development in South Africa: Towards a Conceptualisation'. *Social Work/Maatskaplike Werk* 45(2). doi: 10.15270/45-2-210.
- Mittermaier, Amira. 2019. *Giving to God: Islamic Charity in Revolutionary Times*.
- Molendijk, Arie, J. R. Beaumont, en Christoph Jedan. 2010. *Exploring the Postsecular: the religious, the political and the urban*. Leiden: Brill.
- Mumtaz, Zahid. 2022. 'Informal Social Protection: A Conceptual Synthesis'. *Social Policy & Administration* 56(3):394–408. doi: 10.1111/spol.12772.
- Noordegraaf, Herman. 2012. *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011). Een onderzoek naar (kritische) participatie van kerken in de Wmo*. Groningen: Stichting Rotterdam.
- Noordegraaf, Herman. 2014. *Kritische participatie: herbezinning op de rol van de kerken in de samenleving. Inleiding op de studiedag Kerken en Wmo: een kritische zoektocht*. Utrecht: Kerk in Actie.
- Nussbaum, Martha. 2012. *Ambo|Anthos uitgevers - Mogelijkheden scheppen*. Amsterdam: Ambo|Anthos.
- Phillimore, Jenny, Rachel Humphries, Franziska Klaas, en Michi Knecht. 2016. 'Bricolage: Potential as a Conceptual Tool for Understanding Access to Welfare in Superdiverse Neighbourhoods'. 22.
- Raeymaeckers, Peter, en Danielle Dierckx. 2012. 'How Can We Study the Integration of Networks among Human Service Organizations? Some Lessons from Organizational Sociology'. *European Journal of Social Work* 15(4):484–502. doi: 10.1080/13691457.2012.704871.

- Roberfroid, Dominique, Marie Dauvrin, Ines Keygnaert, Anja Desomer, Birgit Kerstens, Cécile Camberlin, Julie Gysen, Vincent Lorant, en Ilse Derluyn. 2015. Welke gezondheidszorg voor personen zonder wettig verblijf? Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg.
- Schmeets, Hans. 2019. Religie en sociale cohesie. webpagina. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schrooten, Mieke, en Bruno Meeus. 2020. 'The Possible Role and Position of Social Work as Part of the Arrival Infrastructure'. *European Journal of Social Work* 23(3):414–24. doi: 10.1080/13691457.2019.1688257.
- Schrooten, Mieke, Rebecca Thys, en Pascal Debruyne. 2019. 'Sociaal Schaduwwerk in de Spotlights.' Pp. 11–28 in *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Schrooten, Mieke, Rebecca Thys, en Pascal Debruyne. 2019. *Sociaal schaduwwerk over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Schrooten, Mieke, Rebecca Thys, en Els Nolf. 2017. 'Zelforganisaties in het Brusselse lokaal sociaal beleid'. Pp. 119–36 in *Tijd voor sociaal beleid: armoedebestrijding op lokaal niveau*. Leuven: Acco.
- Schrooten, Mieke, en Ann Trappers. 2019. 'Sociaalwerkpraktijken in Religieuze Organisaties.' in *Sociaal Schaduwwerk. Over Informele Spelers in het Welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Schrooten, Mieke, Sophie Withaecx, Dirk Geldof, en Margot Lavent. 2015. *Transmigratie. Hoe hulpverleners in een wereld van superdiversiteit*.
- Sen, Amartya. 1987. *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya. 1993. 'Capability and Well-Being'. Pp. 30–53 in *The quality of life*. Oxford: Oxford University Press.
- Sider, Ronald J., en Heidi Rolland Unruh. 2004. 'Typology of Religious Characteristics of Social Service and Educational Organizations and Programs'. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 33(1):109–34. doi: 10.1177/0899764003257494.
- Slessarev-Jamir, Helene. 2011. *Prophetic Activism: Progressive Religious Justice Movements in Contemporary America*. New York: NYU Press.
- Smith, Steven Rathgeb, en Michael R. Sosin. 2001. 'The Varieties of Faith-Related Agencies'. *Public Administration Review* 61(6):651–70. doi: 10.1111/0033-3352.00137.
- Swyngedauw, Karen. 2019. 'Informeel netwerken als welzijnsactoren rond verborgen thuisloosheid in het Brussels Gewest.' Pp. 295–202 in *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Tirions, Michel, Collin den Braber, en Sylvie Van Dam. 2019. 'Floreren: De Capabilitybenadering als Kompas voor het Sociaal Werk.' Pp. 335–65 in *#sociaal werk*. Leuven: Acco.
- van den Toorn, Jessica, Maarten Davelaar, Ahmed Hamdi, Leyla Reches, en Milan van Keulen. 2020. *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, In samenwerking met Stichting Mara, SPIOR, SKIN-Rotterdam, Samen 010 en Convent van Kerken Rotterdam.
- Torrekens, Corinne. 2007. 'Concentration des populations musulmanes et structuration de l'associatif musulman à Bruxelles'. *Brussels Studies*. doi: 10.4000/brussels.369.
- Unruh, Heidi Rolland, en Ronald J. Sider. 2005. *Saving Souls, Serving Society: Understanding the Faith Factor in Church-Based Social Ministry*. New York: Oxford University Press.
- Van Dam, Sylvie. 2016. 'Challenges and Capabilities: Real Opportunities of Migrant Organisations and Intervention Strategies for Local Target-Group Driven Poverty Alleviation.' PhD Dissertation, UAntwerpen, Antwerpen.
- Van Dam, Sylvie, Sanghmitra Bhutani, Meyrem Kanmaz, en Peter Raeymaeckers. 2019. 'Netwerken tussen etnisch-culturele verenigingen en welzijns- en zorgvoorzieningen: een weg van versterking.' in *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Van Dam, Sylvie, en Danielle Dierckx. 2013. "'Thouiza" voorbij: over hulpvraagtrajecten van personen van buitenlandse herkomst in armoede.' Pp. 139–54 in *Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 2013, Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek*. Leuven: Acco.
- Van Dam, Sylvie, en Peter Raeymaeckers. 2017. 'Migrants in the Periphery: Migrant Organisations and Their Networks'. *European Journal of Social Work* 20(6):921–34. doi: 10.1080/13691457.2016.1202810.

- Vandecandelaere, Hans. 2012. In Brussel. Een reis door de wereld. Antwerpen: EPO.
- Vandepierre, Elke. 2010. Gevaarlijke herinnering. Remi Verwimp. Tegendraadse Stem van levensbeschouwelijke tradities. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Vanderslycke, Didier, en Johan Vrints. 2019. 'Cases: Spontane en Georganiseerde Solidariteit: Voorbeelden uit Brusselse religieuze/levensbeschouwelijke gemeenschappen.' Pp. 106–12 in Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap. Brussel: Politeia.
- Veldboer, Lex, en Marc Hoijtink. 2019. 'Hybridisering van wijkteams en vrijwilligersinitiatieven lijkt nog ver weg'. Sociale Vraagstukken, april 17.
- Ver Elst, Dries. 2021. 'Spiritualiteit en engagement in armoedebestrijding. Een verkennend onderzoek naar visies van vrijwilligers met een islamitische, christelijke of ongebonden spirituele achtergrond.' Masterproef, KULeuven, Leuven.
- Welschen, Saskia, Pamela Lucas, Marc Hoijtink, en Lex Veldboer. 2020. Licht op sociaal schaduwwerk: literatuurstudie naar (Nederlandse) informele sociaalwerkpraktijken die plaatsvinden onder de radar. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Welzijnszorg. 2019. 'Samen Solidair tegen Armoede. Campagnedossier'.
- Williams, Andrew. 2015. 'Postsecular Geographies: Theo-Ethics, Rapprochement and Neoliberal Governance in a Faith-Based Drug Programme'. Transactions of the Institute of British Geographers 40(2):192–208. doi: 10.1111/tran.12069.
- Williams, Andrew, Paul Cloke, Jon May, en Mark Goodwin. 2016. 'Contested Space: The Contradictory Political Dynamics of Food Banking in the UK'. Environment and Planning A: Economy and Space 48(11):2291–2316. doi: 10.1177/0308518X16658292.
- Zahra, Shaker A., Eric Gedajlovic, Donald O. Neubaum, en Joel M. Shulman. 2009. 'A Typology of Social Entrepreneurs: Motives, Search Processes and Ethical Challenges'. Journal of Business Venturing 24(5):519–32. doi: 10.1016/j.jbusvent.2008.04.007.
- Zibouh, Fatima. 2019. 'Lokale, Translokale en Transnationale Solidariteitspraktijken in het Hart van Brussel.' Pp. 113–20 in Sociaal Schaduwwerk. Over Informele Spelers in het Welzijnslandschap. Brussel: Politeia.